Inleiding

Rick Honings & Peter van Zonneveld

Ruim vier eeuwen geleden, in 1595, verschenen de eerste Nederlandse schepen voor de kust van Java. Die tocht had bijna vijftien maanden geduurd. Kort daarna, in 1602, werd de Vereenigde Oostindische Compagnie opgericht, die in de zeventiende en achttiende eeuw bijna vijfduizend keer een schip naar Azië stuurde. Over die periode is veel bekend, omdat enorm veel archiefmateriaal bewaard is gebleven. Men denkt vaak dat die reizen heel avontuurlijk en gevaarlijk waren, maar dat laatste valt mee. Relatief althans, want tussen Nederland en Azië stierf gemiddeld nog altijd vijftien procent van de opvarenden. Die tochten naar Azië en terug leverden ook een bonte stoet van reisverhalen op, waarin het uitzonderlijke meer nadruk kreeg dan het gewone – vandaar dat vertekende beeld.

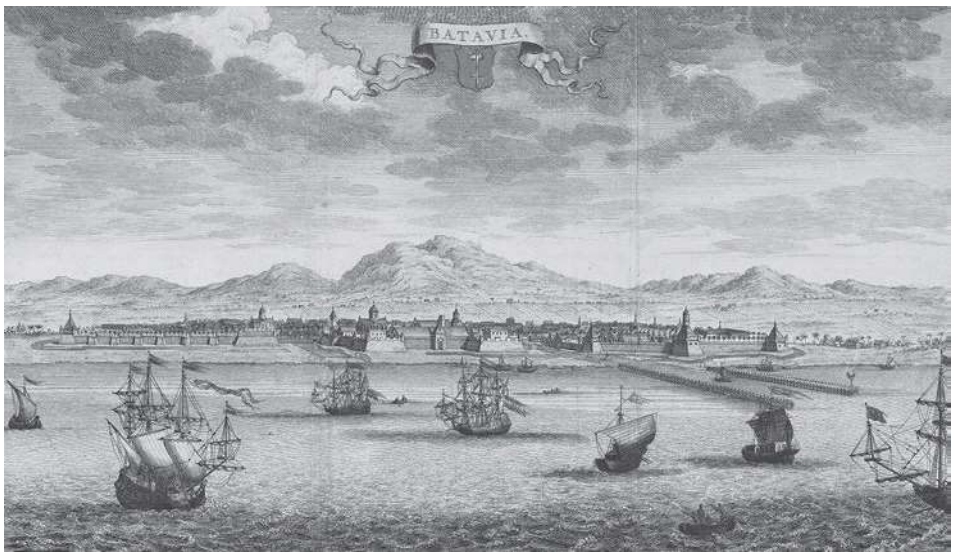

Batavia, door Jacob Keyser, 1730. Collectie KITLV.

Ook in de negentiende eeuw werden vele reizen naar de Oost gemaakt. Aanvankelijk duurde de reis nog altijd zo'n acht maanden, maar in de loop der tijd werd dat teruggebracht tot vijf weken. Vanaf 1835 experimenteerde men met de overlandmail via Egypte, zodat men niet meer om de Kaap heen hoefde. Dankzij de opening van het Suezkanaal in 1869 liep de reistijd nog verder terug. Er kwamen stoomschepen van de Stoomvaart Maatschappij Nederland en de Rotterdamse Lloyd. De overtocht werd allengs luxueuzer. In de twintigste eeuw nam het comfort alleen maar toe. Vanaf de jaren dertig ontwikkelde zich daarnaast een geregelde vliegdienst op Indië. De Tweede Wereldoorlog maakte aan dit alles een einde.

Reizen naar Insulinde

Reizen naar Indië hebben in de literatuur al ruime aandacht gekregen. Zo organiseerde de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde ter gelegenheid van haar tienjarig bestaan in 1995 een symposium over dit onderwerp. De lezingen zijn gebundeld in *Naar de Oost! Verhalen over vier eeuwen reizen naar Indië* (1996).[1] Ook in het tijdschrift *Indische Letteren* worden regelmatig bijdragen gepubliceerd die betrekking hebben op de heen- of terugreis. Maar hoe staat het met de reizen binnen de Indische archipel? Dat is nog relatief onbekend terrein. Op 9 november 2014 hield de Werkgroep op Bronbeek een symposium dat betrekking had op de ontdekking van de binnenlanden. De lezingen van die bijeenkomst zijn te vinden in het juni-nummer van *Indische Letteren* van de jaargang 2015. Dat symposium was voor ons de aanleiding over dit onderwerp een afzonderlijke bundel samen te stellen, waarin het thema nog nadrukkelijker aan de orde wordt gesteld.

De VOC had zijn vestigingen vooral aan de kusten van Azië – over het binnenland met zijn inheemse vorstendommen was veel minder bekend. Reizen over Java was in die beginperiode niet gebruikelijk. Men was meer geïnteresseerd in wat de Indische archipel opleverde, dan in de natuur en de verschillende samenlevingen. Dat veranderde pas na de periode van de VOC, die in 1799 failliet ging. De belangstelling voor het eiland en haar bevolking kreeg een sterke impuls tijdens het Engelse Tussenbestuur (1811-1816). Dit was vooral te danken aan de jonge, energieke luitenant-gouverneur Thomas Stamford Raffles, die in 1817 zijn monumentale *History of Java* publiceerde. Toen de Nederlanders terugkeerden, werd de Oost pas echt een kolonie, met een eigen ambtenarenapparaat.

Typerend voor de vroege negentiende eeuw is de wetenschappelijke belangstelling voor de bevolking, haar cultuur, het landschap en de flora en fauna. Dat was te danken aan de Verlichting, de culturele beweging die uitging van de rede en zoveel mogelijk kennis wenste te vergaren. Kort daarop ontwikkelde zich de Romantiek, die de 'edele wilde' idealiseerde en geboeid was door verborgen werelden die nog niet

Tint van het Indische Oosten_binnenwerk.indb 10 30-04-15 20:25

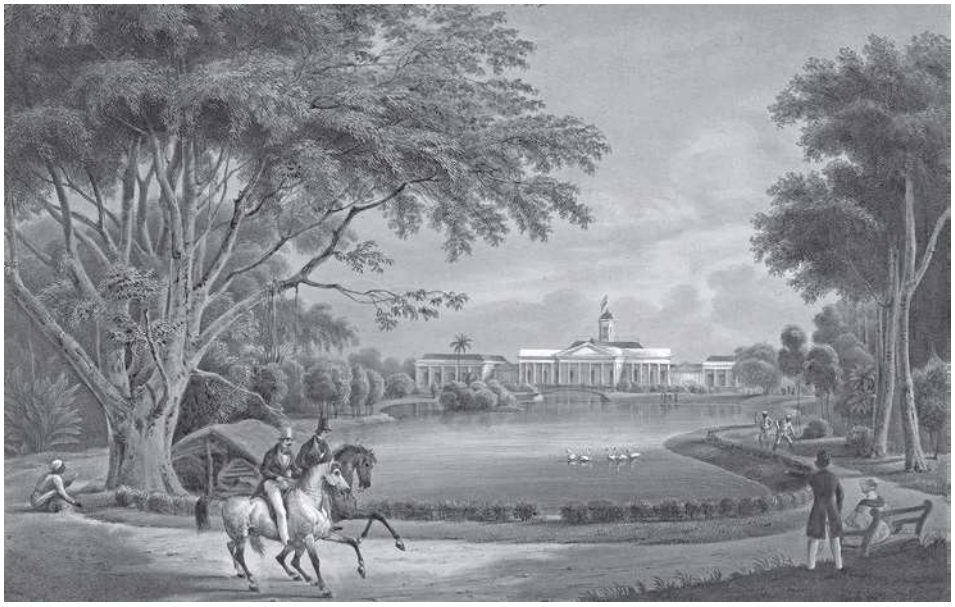

Vue du palais de Buitenzorg, door W.J. Gordon naar A.J. Bik, 1842. Collectie KITLV.

door de westerse beschaving waren aangeraakt. Sporen van die twee uitgangspunten vindt men in allerhande reisteksten uit de eerste helft van de negentiende eeuw terug. Maar niet altijd. In deze periode bestond de bovenlaag van de Indische samenleving uit een gemeenschap die gemengd was. Hollandse residenten die vaak met Indo-Europese vrouwen getrouwd waren, leefden nog in een sfeer met een eigen Indisch, dat wil zeggen gemengd karakter. Het was de tijd van het Cultuurstelsel, dat in 1830 door Johannes van den Bosch werd ingevoerd. De Nederlandse staat en de koloniale bewindvoerders bepaalden voortaan welke producten er verbouwd werden; Javaanse boeren moesten een vijfde deel van hun grond voor dat doel reserveren.

Na 1850 beginnen er wijzigingen op te treden. Door de afschaffing van het Cultuurstelsel en de opening van het Suezkanaal vindt een Europeanisering plaats, omdat steeds meer Nederlanders en andere West-Europeanen hun geluk in de Oost gaan beproeven. Langzamerhand, en dan vooral na de eeuwwisseling, komen er ook steeds meer vrouwen uit Europa mee, waardoor de Indische samenleving ingrijpend verandert. Zo is Deli, aan de oostkust van Sumatra, aanvankelijk vooral een pionierssamenleving, waarin voor de Europese vrouw geen plaats is. Planters wonen er samen met hun Japanse, Chinese of Javaanse huishoudster. Omstreeks 1920 komen er echter steeds meer Europese vrouwen naar Deli, waardoor ook daar een ander soort gemeenschap ontstaat.

Na 1900 breekt het tijdperk van de Ethische politiek aan en dringt het besef door

dat een kolonie er niet alleen is om uit te zuigen, maar dat er ook iets moet worden gedaan voor de bevolking: onderwijs, gezondheidszorg, verbetering van de infrastructuur. Die ontwikkeling wordt voor een deel tenietgedaan door de crisis van de jaren dertig en het opkomend nationalisme. Onderwijs aan de bovenlaag van de inheemse bevolking leidt tot bewustwording van hun ondergeschikte positie en versterkt daardoor het streven naar onafhankelijkheid. Maar dit geldt echter alleen voor een kleine groep. Pas tijdens de Japanse bezetting wordt Indië rijp gemaakt voor een situatie waarin voor de Nederlanders geen plaats meer is.

Reisverhalen uit negentiende en twintigste eeuw

Dit alles heeft ook consequenties voor de reisteksten. Daarom hebben we dit boek in twee delen gesplitst: de negentiende eeuw met zijn ontdekkingsreizen en de twintigste eeuw waarin meer sprake is van toeristische uitstapjes – al zijn die ook reeds in het eerste deel te vinden. Nu is het begrip 'reistekst' in deze bundel ruim geïnterpreteerd. Het gaat niet alleen om excursies naar de binnenlanden, maar ook om een weergave van een soms enige jaren durend verblijf ergens in de archipel, dan wel een combinatie van beide. Marie van Zeggelen nestelt zich op Celebes, Annie Salomons vestigt zich in Deli en Beb Vuyk verblijft op het onherbergzame Boeroe.

In het begin van de negentiende eeuw wordt het Nederlandse gezag in de kolonie weer hersteld. Dat komt tot uitdrukking in de brieven van een jonge zeeofficier, wiens naam we niet kennen. Door meerdere auteurs wordt aanvankelijk vooral de woeste en majestueuze natuur van Java met zijn karakteristieke flora en fauna in beeld gebracht, zoals bij Maurits Ver Huell die Banda beschrijft en bij Franz Wilhelm Junghuhn met zijn geliefde vulkanen. De botanicus Carl Ludwig Blume is niet alleen in planten geïnteresseerd, maar ook in de volstrekt onbekende bevolkingsgroep van de Badoej's. Het is aardig om de ervaringen van twee tienjarige meisjes uit deze periode met elkaar te vergelijken, al heeft Nicolette Peronneau van Leyden, anders dan Anna Abrahamsz, haar ervaringen pas later aan het papier toevertrouwd.

Dominee Roorda van Eysinga zou de archipel het liefst gekerstend zien, maar stelt ook belang in de opvattingen van lokale imams. J.B.J. van Doren is een militair van de oude stempel, die kennis over land en volk wil verspreiden, maar zijn ogen evenwel niet sluit voor de misstanden die hij aantreft. Ook in de reisverhalen van dominee Wolter Robert baron van Hoëvell gaat het niet alleen om het verschaffen van informatie, maar tevens over rechtvaardig bestuur, dat hij belangrijker is gaan vinden dan de kerstening van Indië. Dat is niet bij elke auteur van reisteksten het geval. Uit de reisschetsen van Jan ten Brink blijkt dat deze geen sporen vond van de door Multatuli aan de kaak gestelde wantoestanden, maar het is te betwijfelen of hij tijdens zijn tochten over Java een grondig onderzoek heeft kunnen verrichten. De

schrijfster Augusta de Wit was, anders dan verreweg de meeste andere auteurs, in Indië geboren. Dat zal mede bepalend zijn geweest voor het beeld dat zij van land en volk schetste. Aan het eind van deze periode begint met Justus van Maurik als oer-Hollandse *totok* het toeristische reizen over Java.

Pas in de twintigste eeuw zal de 'pacificatie' van Indië voltooid worden. Zo komt Marie van Zeggelen als vrouw van een civiel gezaghebber in Boni op Zuid-Celebes, dat kort tevoren onder Nederlands bewind is geplaatst. De legendarische arts Aletta Jacobs maakt met een vriendin een lange reis door de archipel en treft daar een onbekende wereld met Hollandse elementen aan. Vanuit Zuid-Afrika komt de dichter C. Louis Leipoldt op bezoek; in zijn ogen steekt het Nederlandse koloniale bewind gunstig af bij dat van zijn geboorteland. De schrijver Louis Couperus, die vooral gefascineerd was door het mystieke van Indië, keert tot tweemaal terug in het land waar hij een deel van zijn jeugd heeft doorgebracht; opmerkelijk zijn de verschillen tussen de eerste en de tweede reis. Annie Salomons is een van die vrouwen die in de jaren twintig naar Deli komt, maar daar in de drie jaar dat zij er verblijft, steeds een buitenstaander is gebleven.

De reisreportages van Willem Walraven getuigen vooral van zijn heimwee naar Holland, zoals ook blijkt uit zijn belangstelling voor sporen van het koloniale verleden. Herman Salomonson was ook journalist. Zijn reportages hebben vooral een licht ironische toets, waarin de rust van Zuid-Bantam tegenover het drukke bestaan in Batavia wordt geplaatst. Beb Vuyk wil op Boeroe opgaan in de inheemse bevolking, maar neemt haar koloniale opvattingen met zich mee. E. du Perron heeft langer dan Couperus in Indië gewoond. Wanneer hij in 1936 terugkeert naar zijn geboorteland, heeft hij afstand genomen van de koloniale wereld waaruit hij voortkwam en stelt hij zich open voor de inheemse wereld, haar verleden en haar cultuur.

In het werk van A. Alberts wordt op laconieke wijze een beeld geschetst van een zorgeloos ambtenarenbestaan op Madoera, dat door de Japanse bezetting ruw wordt verstoord. Wanneer Japan in 1945 gecapituleerd heeft, is Johan Fabricius de eerste Nederlandse journalist (in dienst van de BBC) die naar Indië terugkeert. Hij treft er aan de vooravond van de dekolonisatie een gehavende en ontwrichte wereld aan, die nooit meer hetzelfde zal zijn. Kort daarna komt er een einde aan het koloniale avontuur in de Oost, dat pas geheel afgesloten wordt wanneer ook afscheid wordt genomen van Nieuw-Guinea, dat in 1963 ingelijfd wordt bij het moderne Indonesië.

Imperial Eyes

De laatste decennia is er internationaal, in het voetspoor van de literatuurwetenschapper Edward Said, veel aandacht besteed aan de koloniale ideologie die tot uiting komt in reisverhalen. Als representaties gaven ze het denken over de kolonie

mede vorm. Een invloedrijke studie is *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation* van Mary Louise Pratt uit 1992. Daarin introduceert ze het concept van de 'Seeing Man': 'the white male subject of European landscape discourse – he whose imperial eyes passively look out and possess'.[2] Pratt bestudeert de wijze waarop de blanke overheerser met zijn ogen het landschap in bezit neemt en vooral hoe dit tot uiting komt in Engelse reisverhalen uit de Victoriaanse tijd. Kenmerkend zijn volgens Pratt onder meer de esthetisering van het landschap en het (vaak op impliciete wijze) denken in opposities/dichotomieën, zoals beschaafd versus onbeschaafd.

Die benadering leidt tot vragen als: hoe kleurt het koloniaal discours het beeld dat de auteur van Indië en zijn bewoners heeft? In hoeverre wordt de reis door Indië als een ontdekkingstocht gepresenteerd, vol gevaar en avontuur? Pratt ziet een dergelijke presentatie als een impliciete legitimering van de aanwezigheid van de kolonisator. Ook de weergave van natuur en landschap is in dit opzicht van belang. Wordt het landschap geïdealiseerd en weergegeven als een ongerept paradijs, ja bijna als een schilderij? Wanneer de natuur als een ondoordringbare jungle wordt voorgesteld, is het effect volgens Pratt dat de aanwezigheid van de kolonisator ook hierdoor gelegitimeerd wordt. De beschrijving van de inheemse bevolking kan daarmee verband houden. Soms wordt die namelijk voorgesteld als onderdeel van het landschap.

De sociale ruimte waarin verschillende culturen elkaar ontmoeten, wordt door Pratt de 'contact zone' genoemd. Vanwege de tegenstellingen kan deze ontmoeting leiden tot een botsing. In hoeverre wordt de Europese cultuur als superieur voorgesteld? En in hoeverre kijkt de auteur neer op de inheemse cultuur? Wanneer twee culturen langdurig met elkaar in contact komen, kan dit leiden tot het wederzijdse overnemen van gewoonten en gedrag. Dit verschijnsel wordt 'transculturatie' genoemd. Het kan zich bijvoorbeeld manifesteren in de kleding, de eetgewoonten en de feesten die gehouden worden. Ten slotte kan gekeken worden naar het referentiekader van de auteur. Valt hij in de beschrijving die hij geeft terug op zijn Europese kader? Worden er vergelijkingen gemaakt tussen Aziatische en Europese elementen?

Over de uitgangspunten van Pratt kan verschillend worden gedacht. Niet alle auteurs in deze bundel gaan uit van haar opvattingen. Toch wordt in vrijwel alle bijdragen het koloniale discours expliciet dan wel impliciet in beeld gebracht: de vanzelfsprekende westerse superioriteit tegenover de voor dat gezag buigende Javaan, de tegenstelling tussen 'wij' en 'zij', beschaafd en onbeschaafd, en andere binaire opposities, de minachting soms voor uitingen van andere culturen. Opvallend daarbij is echter dat dit tegelijkertijd gepaard kan gaan met een kritische blik, waardoor meer nuances worden aangebracht dan men op het eerste gezicht zou verwachten. Dat leidt tot de opmerkelijke conclusie dat, hoezeer de auteurs van deze reisverhalen ook verbonden zijn met de koloniale ideologie (ook al zijn ze zich daar niet altijd van bewust), er daarbinnen toch ruimte blijft voor opvattingen die daarmee in tegenspraak zijn.

Tint van het Indische Oosten_binnenwerk.indb 14 30-04-15 20:25

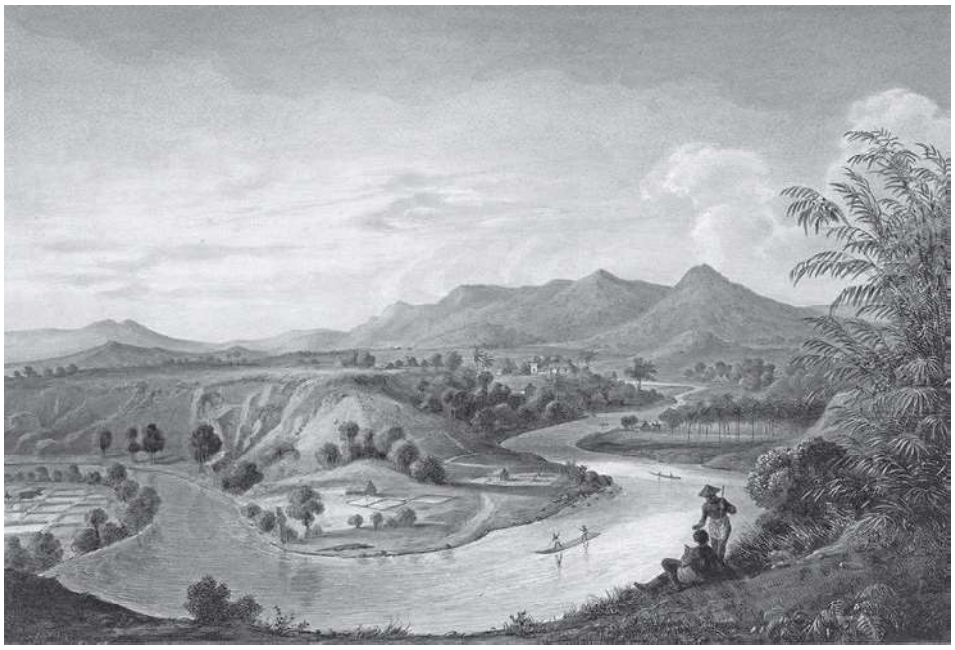

Vue prise des domaines de Koeripan, door W.J. Gordon naar A.J. Bik, 1842. Collectie KITLV.

Hommage

Een van degenen die goed met de theorie van Pratt uit de voeten kan, is Olf Praamstra. Hij is met de Indische literatuur in contact gekomen via Conrad Busken Huet, aan wie hij vele publicaties heeft gewijd. In 1980, nu vijfendertig jaar geleden, verscheen zijn artikel 'Conrad Busken Huet als redacteur van de *Java-Bode*'.[3] Sindsdien heeft hij vele malen zijn licht over Indische onderwerpen laten schijnen, ook in grotere overzichtsartikelen, zoals 'De omstreden bloei van de Indisch-Nederlandse letterkunde', waarin hij het corpus probeerde af te bakenen.[4] In 2014 publiceerde hij nog zijn kritische bijdrage 'Hinken op verschillende gedachten', waarin hij de geschiedschrijving van de Indische letterkunde onder de loep neemt.[5] Zijn magnum opus is de monumentale biografie over Busken Huet uit 2007.[6] Aan deze invloedrijke criticus, die wel de 'Beul van Haarlem' werd genoemd, wijdde hij ook al zijn dissertatie, die hij in 1991 aan de Vrije Universiteit verdedigde.[7] In Busken Huet komen de twee fascinaties van Olf Praamstra samen: de negentiende eeuw en Indië.

Als redacteur van het tijdschrift *Indische Letteren* is hij bovendien betrokken bij het redigeren van artikelen en het organiseren van lezingen en symposia, waarin hij zelf ook vaak een werkzaam aandeel heeft. Dat alles heeft hij weten te realiseren

terwijl hij jarenlang de afdeling Dutch Studies van de Leidse universiteit heeft geleid, een zware bestuurstaak die hij naast zijn onderwijsverplichtingen met verve heeft uitgevoerd. Sinds 2008 was hij bovendien werkzaam als bijzonder hoogleraar Nederlandse Literatuur in Contact met Andere Culturen en begeleidde hij tal van promovendi. Tijdens zijn colleges speelde Indië ook een prominente rol. Zo hield hij zich intensief bezig met de literatuur van de tweede generatie. Samen met Rick Honings gaf hij in 2014 nog een werkgroep over het reizen binnen de Indische archipel.

Dat laatste is ook het onderwerp van deze bundel, die zijn titel ontleent aan een uitspraak van Nicolaas Beets. Nu Olf Praamstra afscheid neemt van de Leidse universiteit, willen wij hem als blijk van waardering dit boek aanbieden. We weten dat hij de universiteit en de Indische literatuur bepaald nog niet de rug toekeert, zodat nog velen met zijn kennis en expertise hun voordeel kunnen doen. Toch lijkt dit ons een goed moment om hem te laten weten hoezeer zijn werk en zijn persoon op prijs worden gesteld. Er staat ook een bijdrage van zijn eigen hand in, te midden van die van tweeëntwintig andere auteurs die een hommage hebben willen brengen aan de vertegenwoordiger van Busken Huet op aarde.

Tint van het Indische Oosten_binnenwerk.indb 16 30-04-15 20:25